



# Cap on van els estadis esportius en el període postmodern?

## ■ JUAN LUIS PARAMIO SALCINES

Doctor en Ciències de l'Activitat Física i l'Esport.  
Professor de Planificació i Gestió Esportiva.  
Facultat de Formació del Profesorado y Educación.  
Universidad Autónoma de Madrid

## ■ Paraules clau

*Nova Generació d'Estadis Esportius, Infraestructura Esportiva, Nous Reptes per a la Gestió Esportiva*

### ■ Abstract

*Since their original creation in Great Britain in the XIX century, stadia have been one of the public facilities that have better reflected the political, economic, social, cultural and sporting principles of each historical period as well as the main features of the places where they have been located.*

*To provide a better understanding of the origin, development and meanings associated to what different authors describe as the new (fourth) generation of 'post-modern' stadia, this paper, grounded in a multidisciplinary bibliography, starts with an analysis of some of the main values and meanings that have flourished in relationship with the world of modern stadia and arenas. It is followed by the study of how global and local transformations have an influence on the new generation of post-modern stadia and the new identities created around these buildings in western countries (such as cathedrals of consumption, tourist attractions or leisure centres). Transformations that have flourished in the last two decades, not without some criticism from specific groups who are afraid of the loss of traditional values linked to modern stadia.*

### ■ Key words

*New generation of Stadia, Sport Facilities, New challenges for Sport Management*

## Resum

Des del naixement de la 'primera generació d'estadis esportius' moderns, a Gran Bretanya, en el segle XIX, els estadis han destacat per ser edificis on, amb una certa freqüència, s'han vist reflectits els valors politicoeconòmics, socioculturals i esportius de cada època, i també les condicions de l'entorn urbà on se situaven. Amb la transició cap a un període postmodern (postindustrial), la influència i la interconnexió de factors globals i locals han contribuït a l'aparició i proliferació del que diferents autors assenyalen com una 'nova (quarta) generació' d'estadis i pavellons esportius postmoderns.

Per tal de comprendre millor l'origen, el desenvolupament i les variades significacions associades a aquesta nova formada d'estadis postmoderns, l'article, basant-se en una revisió bibliogràfica multidisciplinària, analitza inicialment alguns dels principals valors, identitats i significats que han anat associats als estadis moderns. Posteriorment, examina quina influència ha tingut la interconnexió entre factors globals i locals en la configuració actual dels estadis (com a noves catedrals del consum, atraccions turístiques o icones de les campanyes de promoció de les ciutats) als països occidentals. Transformacions que són cada dia més habituals en molts dels estadis esportius contemporanis, però que no són acceptades i enteses per part d'alguns col·lectius que veuen perillar l'essència dels valors tradicionals dels estadis moderns.



Juan Luis Paramio durant la seva intervenció (Font: BPMO photo).

*Al cor de cada club hi ha un estadi; una estructura que ha acollit moments èxtasi i d'"infarts" per als espectadors que regularment assisteixen als partits*

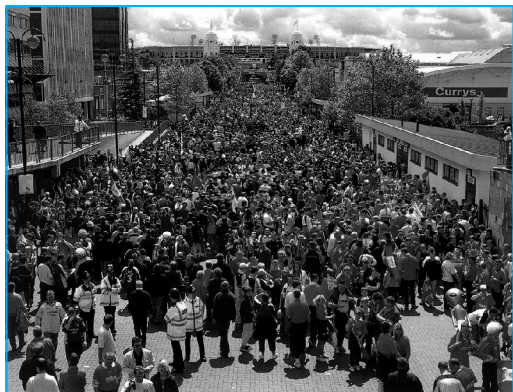
(Annett et al., 2000, pàg. 62).

*El Real Madrid va afrontar el repte de convertir el seu estadi en una unitat de negocis multidisciplinari des de l'any 2000. Un dels reptes se centrava a evolucionar des de 'un estadi de diumenges a un centre d'utilitat contínua'*

(González Tojo, 2004, pàg. 91).

## Introducció

Les dues cites que encapçalen l'article ens poden servir per reflectir, en una certa forma, l'evolució que han sofert els estadis esportius moderns fins a la seva actual configuració funcional i simbòlica com a 'centres de lleure i esbarjo', 'noves catedrals del consum' o 'símbols d'atracció turística'. En aquest sentit, i sense ànim d'exposar totes les característiques dels



Entrada prèvia a un partit de futbol dels aficionats de l'Arsenal i del Chelsea a l'estadi londinenc de Wembley (Font: Postal del Museu del Futbol de Preston).

estadis postmoderns, sí que podem dir que aquests s'han anat convertint en nous espais de *glamour* dintre de l'actual oferta de serveis i productes de moltes ciutats occidentals, equiparables a altres edificis, com ara museus, centres de convencions, parcs temàtics, etc. Arran d'aquests canvis, en la nova fornada d'estadis postmoderns preval una major racionalització i regulació que no pas en els estadis moderns (Bale, 1993). De tal manera que en els estadis actuals adquireixen més rellevància factors com ara el disseny arquitectònic, la millora de la seguretat i el confort, la multifuncionalitat dels espais per organitzar tota mena d'espectacles de lleure i esbarjo, a més a més de la recerca d'una major rendibilitat. L'estadi postmodern reflecteix, així, moltes de les possibilitats i límits que ha imposat la globalització econòmica, igual com la comercialització i professionalització que s'han esdevingut en el món de l'esport en les últimes dècades.

Mirant amb una certa perspectiva històrica, la 'primera generació' d'estadis esportius moderns es remunta a la fi del

segle XIX, a Gran Bretanya.<sup>1</sup> Un procés coincident en el temps i en el lloc, elements de construcció social, com ens recorden Martínez del Castillo i Puig (1998), amb el desenvolupament de tres fets rellevants com ho van ser l'aparició de la industrialització, el model politicoeconòmic capitalista 'regulat' i l'esport modern. El desenvolupament d'aquest model capitalista va contribuir a la transmissió dels principals valors del sistema productiu al món de l'esport, procés del qual els estadis esportius no podien quedar exclosos. Prova d'això és l'àmplia transcendència simbòlica, arquitectònica, política, econòmica, social i esportiva dels estadis (procés que s'accentua en l'època actual).

Dit això, podem començar subratllant que dintre i fora dels seus límits espacials han tingut lloc, amb una certa regularitat, molts esdeveniments rellevants de la història. Des del punt de vista simbòlic, els estadis han estat un dels escassos espais que més han contribuït a la formació, difusió i consolidació d'identitats individuals i grupals, han estat un lloc privilegiat per expressar passions i frustracions individuals i col·lectives, han estat un dels fòrums més utilitzats per múltiples col·lectius per fer conèixer tota mena de manifestacions i reivindicacions, etc.

A més a més de l'enorme simbolisme, el progressiu avenç arquitectònic i tecnològic dels estadis esportius ha permès la realització de gestes esportives individuals i col·lectives inoblidables; moltes d'elles no exemptes, d'altra banda, d'intens contingut polític. Gestes esportives que han generat, alhora, la creació d'una sòlida atracció topofílica i de topoidolatria entre els artífexs (jugadors-atletes), els espectadors i els mateixos estadis.<sup>2</sup> Multitud d'estadis s'han convertit en símbols

d'igual significació que el que han pogut assolir alguns clubs, seleccions o jugadors-atletes.

Els estadis també s'han distingit negativament per la seva relació amb la violència. Encara que aquest fenomen no és una cosa realment nova i limitada al context anglès (identificat amb el moviment 'hooligan'), desastres en vides humanes com els esdevinguts a l'estadi Heysel, a Brussel·les, en 1985, amb la mort de trenta-nou fans o a l'estadi Hillborough, a Sheffield, en 1989, amb noranta-cinc aficionats morts, van ser simplement l'espoleta que va contribuir finalment a incorporar a l'agenda política de països i d'organismes nacionals i internacionals la millora de la seguretat i el control dels espectadors als estadis.<sup>3</sup> Tragèdies com les que s'han viscut als estadis de futbol i les posteriors pressions legislatives incidint en la seguretat i el control dels espectadors, van contribuir a accelerar l'anunciat declivi de l'estadi esportiu modern alhora que van activar l'edificació d'una nova generació d'estadis esportius postmoderns. Des d'aleshores, col·lectius amb responsabilitat i relació amb l'àmbit esportiu (entre d'altres, legisladors, gestors, promotors i arquitectes) han començat a incidir més, de forma directa o indirecta, en els projectes arquitectònics i en els plans de gestió dels estadis postmoderns de nova planta, en elements com la millora de la seguretat i el confort, la multifuncionalitat dels espais per organitzar tota mena d'espectacles de lleure i esbarjo, a més a més de la recerca de més rendibilitat. Tots aquests factors, que convergeixen al voltant dels estadis postmoderns, sorgeixen en relació amb el desenvolupament i interrelació de factors globals que afecten al model politicoeconòmic i esportiu (entre d'altres, la gradual transi-

<sup>1</sup> Per comprendre el paper dels estadis moderns cal acostar-se als clàssics. Els grecs van destacar per les seves aportacions semàntiques (la paraula estadi equival a una unitat de mesura -192 metres de llarg-) i arquitectòniques (van construir els primers estadis i alhora van influir en el disseny d'edificis romans com l'Amfiteatre Flavi (Coliseu) i el Circ Màxim.

<sup>2</sup> La relació que lliga el ciutadà amb un lloc genera quatre reaccions: topofília (amor), topoidolatria (idolatria), topofòbia (rebuig) i toponegligència (indiferència). En el cas dels estadis, aquest sentiment ha oscil·lat entre la topofília i la topoidolatria.

<sup>3</sup> Els estadis postmoderns estan subjectes a un major nombre de mesures normatives per controlar-ne i millorar-ne la seguretat interior i exterior. Tanmateix, la violència continua i s'ha traslladat fora dels estadis abans i després dels partits. Mirant amb una certa retrospectiva, molts dels casos de violència s'han produït en ocasió de partits entre equips locals. Podem destacar negativament l'estadi Ibrox Park, del club Rangers de Glasgow, on es va produir el primer cas de violència amb la mort de 26 espectadors el 1907.



ció cap a un model capitalista més 'flexible i desregularitzat', la creixent professionalització i comercialització de l'esport, les cada vegada més grans exigències institucionals en matèria de seguretat dintre i fora dels estadis, l'espectacular avenç tecnològic i de les telecomunicacions, la superior mobilitat geogràfica i 'virtual' de què gaudeixen els ciutadans, etc.) i locals (entre d'altres, la necessitat de rendibilitzar els estadis, l'estancament –en ocasions el descens progressiu– del nombre d'espectadors als estadis, la recerca d'una nova identitat com a centres d'esbarjo per part de moltes ciutats occidentals, les creixents demandes de lleure i espectacle a les societats occidentals, etc.). Com a resposta, s'observa un creixement exponencial en l'edificació d'una nova (quarta) generació d'estadis i pavellons (palaus o arenes) postmoderns. Procés que ha coincidit amb la modernització d'molts altres estadis moderns llegendaris per adaptar-se a les actuals exigències legislatives, normatives,<sup>4</sup> de gestió i de lleure dels ciutadans. Transformacions que s'han anat realitzant, però no sense algunes resistències per part de clubs professionals, seguidors tradicionals, etc.

### ***Els significats de l'estadi esportiu en el període modern***

Una de les possibles formes d'analitzar i entendre els significats associats als estadis esportius moderns és a través de la seva relació amb el model politicoeconòmic capitalista 'regulat', amb l'entorn urbà on se situaven, junt amb el significat de l'esport 'modern'. Molts dels missatges i significats que s'han forjat als estadis (i

que han quedat enregistrats en els annals de la història)<sup>5</sup> han de ser analitzats en un context ampli, que consideri la relació entre factors productius, econòmics, polítics, socioculturals o esportius (per exemple, el model productiu imperant, la història del lloc, la classe social i l'arrelament cultural dels assistents, la seva condició sexual i ètnica, el significat i arrelament del club esportiu a la ciutat, la ideologia dels governants, etc.) (Bale, 1989, 1993; Annett *et al.*, 2000; Martínez del Castillo i Puig, 1998).

Coincidint amb el desenvolupament i expansió de la Revolució Industrial i del capitalisme modern 'regulat' en un país com la Gran Bretanya, apareixen els primers estadis esportius moderns. L'evolució cap al que en aquest article s'argumenta com a estadis postmoderns es pot entendre al llarg de quatre etapes, tal i com ens suggereixen Bale i Annett *et al.* En una primera fase, els estadis on es jugava al futbol no tenien límits espacials i no responien als criteris racionalistes que imposava el model productiu. Per la qual cosa cal esperar a una segona etapa (final del segle XIX i principi del segle XX), per trobar pròpiament els primers estadis moderns en ciutats britàniques. Concretament, va ser a Liverpool on es va construir, en 1892, el primer estadi, Goodison Park, dedicat exclusivament a albergar els partits de futbol del club Everton.<sup>6</sup>

Encara que lluny dels estàndards actuals de comercialització, confort i seguretat que caracteritzen, entre d'altres factors, els estadis postmoderns, trobem els primers indicis de comercialització així com la introducció de criteris de racionalització i regulació en els primers estadis moderns. Prova d'això va ser la instal·lació de graderies laterals permanents, localitats cobertes (tribu-

nes) a més a més de tanques perimetrals al terreny de joc. Novetats que van representar els primers avenços arquitectònics i de gestió que es van incorporar als estadis, sobretot britànics. Al mateix temps, aquestes novetats van comportar importants repercussions econòmiques (com que els espectadors pagaven, s'aconseguia més finançament per als clubs), socioespacials i esportives (augment exponencial del nombre d'espectadors, una certa separació entre els fans i entre aquests i els jugadors i entrenadors, alhora que una segregació social entre els espectadors que anaven a tribuna i la resta dels espectadors). Tal com suggereixen Annett *et al.* (2000, pàg. 64), "aquestes mesures van contribuir a posar les bases dels primers estadis (moderns)". Mentre això s'esdevenia en el context britànic, cal esperar a la dècada dels vint i trenta del segle XX perquè s'iniciï al continent europeu l'edificació del que es pot entendre com a 'segona generació' d'estadis, principalment pensats per al futbol (Ingllis, 1990). A Espanya, destacaven per aquella època els estadis de San Mamés a Bilbao (1913) o el de Mendizorroza a Vitoria (1924), amb un aforament de gairebé 20.000 espectadors (LFNP, 2000).

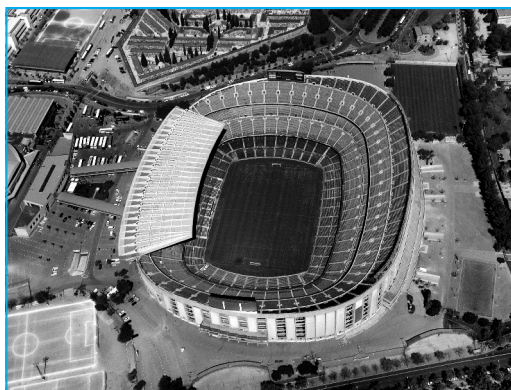
Passada la II Guerra Mundial i amb el desenvolupament de l'Estat del Benestar a nombrosos països europeus, molts d'ells, a excepció de la Gran Bretanya, que mantenia els seus primers estadis, alguns amb una gran capacitat,<sup>7</sup> es van embarcar en l'edificació de la 'tercera generació d'estadis'. Estadis que van destacar per incrementar la capacitat, el confort i la seguretat per acomodar l'elevat nombre d'espectadors que anava regularment als recintes esportius (vegeu *Taula 1*, pàg. 49, sobre l'assistència d'espectadors als estadis an.

<sup>4</sup> Normativa pròpia de l'edificació i construcció, defensa contra el foc, prevenció de la violència, etc.

<sup>5</sup> Molts dels elements que es comenten al text es poden apreciar al Museu Nacional del Futbol de la ciutat anglesa de Preston.

<sup>6</sup> Els clubs de futbol han estat un important pilar sobre el qual ha girat el desenvolupament dels estadis esportius moderns al continent europeu; aquest aspecte ha estat tractat àmpliament per Ingllis (1989, 1990) i recentment per Spampianatto (2004).

<sup>7</sup> La ciutat de Glasgow tenia, ja en 1908, els tres estadis amb més aforament del món (Ibrox Park, Hampden Park i Celtic Park). En concret, Hampden Park va conservar durant algunes dècades del segle XX el rècord d'assistència a un estadi (en 1937 va assolir un aforament de 149.415 espectadors, en ocasió d'un partit de futbol entre Anglaterra i Escòcia), fins que el 1950 es va construir l'estadi de Maracanã, a Rio de Janeiro, per acollir la Copa del Món, amb una capacitat de 220.000 espectadors, gairebé totes en localitats de peu. Actualment, aquest tipus de localitats estan prohibides als estadis esportius.



Vista Aèria del Camp Nou de Barcelona  
(Font: Foto de l'autor).



Graderia d'un estadi anglès modern.  
(Font: Postal del Museu del Futbol de Preston).

glesos). Com suggereixen Annett *et al.* (2000), la necessitat d'acollir un major nombre d'espectadors va contribuir a l'edificació de millors estadis i això va conduir a fer que hi anessin més espectadors, amb repercussions econòmiques als clubs de futbol (per exemple, el nou Bernabéu, a Madrid, construït el 1947, en la seva actual ubicació, sota la direcció facultativa dels arquitectes Muñoz Monasterio i Alemany, ja tenia una capacitat per a 75.343 espectadors) (Beotas, 2004; González Tojo, 2004). Com es pot apreciar a la Taula 1, va ser precisament al final de la dècada dels quaranta, quan es produeix el zenit en l'assistència als estadis anglesos.

Amb unes certes similituds amb el cas europeu, als Estats Units es produïa un 'boom' en l'edificació d'estadis i pavellons amb gran capacitat (coneguts com

a arenes i *superdomes*) per acollir els partits de les principals lligues professionals. Aquest fet no era degut exclusivament a raons esportives i econòmiques, sinó a l'important paper que juguen els estadis en l'estil de vida i cultura nord-americana, com ressalten Wilcox i Andrews (2003). Tradicionalment, els nord-americans han valorat els estadis com a espais per ocupar el seu temps lliure amb activitats de lleure (anecedent de l'actual identificació dels estadis postmoderns com a catedrals del consum). De la mateixa manera, els seus líders han utilitzat els estadis com a forma de promocionar les seves ciutats. Aspecte que serà comentat posteriorment.

La rellevància del disseny arquitectònic i tecnològic que s'ha produït entorn del món dels estadis ha evolucionat alhora que ho han fet els avenços tecnològics (l'ús de nous materials –plafons prefabricats, arquitectura tèxtil, elements mòbils, etc.– i formes arquitectòniques diferents), les demandes del model politicoeconòmic i les majors exigències organitzatives d'esdeveniments esportius rellevants, especialment els Campionats Europeus i Mundials de futbol i els Jocs Olímpics. Els estadis construïts per als Jocs de Roma 1960, Tòquio 1964 i Munic 1972 han estat reconeguts, en opinió d'arquitectes com John i Sheard, com a exemples d'arquitectura esportiva. La celebració de Campionats d'Europa i del Món de futbol ha reactivat igualment l'edificació de nous i avançats estadis (entre d'altres, Maracanã de Rio de Janeiro –1950–; l'Azteca de Mèxic –1970–, el Stade de France a París –1998–, el SapporoDome al Japó –2002– o recentment l'Estadi Da Luz a Lisboa o l'Estadi do Dragão de Porto –2003–) i també ha accelerat el procés de modernització de molts altres estadis (vegeu Spampianatto, 2004).

Des del punt de vista polític i simbòlic, els estadis esportius aporten d'altres elements interessants per a l'estudi de la societat. Així, els estadis no han estat mai llocs ideològicament neutres, tot contravenint la proclamada separació entre l'es-

port i la política (González Aja, 2002). En ocasió de la celebració d'esdeveniments esportius d'una certa rellevància nacional i internacional, governants de tot tipus de règims polítics han aprofitat aquests fòrums per a la difusió i confrontació de tota mena d'ideologies. Un dels moments històrics de manipulació política més recordats es va esdevenir, prèviament a la celebració dels Jocs Olímpics de 1936, rere l'arribada al poder de Hitler. Després de llargs debats sobre la viabilitat de l'esdeveniment, el 'Deutsches Stadium' de Berlín, amb capacitat per a 110.000 espectadors, va ser utilitzat per difondre els ideals nazis al món (Guttman, 2002; Holt, 2002).

Amb una certa analogia amb el cas alemany, governs de tot tipus, fins i tot democràtics, han utilitzat els estadis per a la difusió dels seus ideals politicoeconòmics. En el cas d'Espanya, el règim franquista es va valer de l'assistència regular dels ciutadans als estadis per presenciar partits de futbol per a fins tan diversos com la propagació i exaltació de la identitat nacional o com a mecanisme de control social i polític. Malgrat les diferències polítiques i socials que hi havia entre molts ciutadans, l'assistència als estadis, 'la seva pertinença com a socis a un club esportiu o la seva fidelitat a un equip de futbol', subratlla l'historiador Villalaín (1995, p. 36), va servir per cohesionar els ciutadans espanyols en aquell temps. Un procés que encara s'observa a hores d'ara.

Els estadis d'alguns clubs de futbol professional destaquen per l'enorme simbolisme que transcendeix, fins i tot, l'àmbit esportiu. Així, a Espanya les graderies d'estadis com el Camp Nou (Barcelona), Anoeta (Sant Sebastià) o San Mamés (Bilbao), coincideixen antropològicament com Feixa (2003) o MacClancy (2003), han estat el marc espacial utilitzat per alguns grups per expressar exigències de tipus polític. Aquest mateix procés de reivindicació política, afegit a altres elements identitaris, com ara la religió o la procedència política, social i geogràfica, continua sent present a les graderies dels dos principals equips de futbol de Glasgow (Rangers i





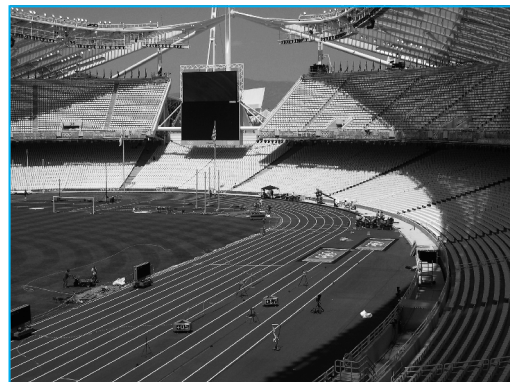
Celtic)<sup>8</sup> i Liverpool (Liverpool i Everton) (Boyle, 1994; Williams i Giulianotti, 1994). Encara que amb altres connotacions, aquesta mateixa rivalitat s'observa als estadis de ciutats com Sevilla, València, Barcelona o Madrid. Fins i tot, uns altres dos elements identitaris, com el gènere i l'ètnia, no han faltat en l'estudi dels estadis. Tots dos aspectes han estat estudiats als estadis de futbol britànics moderns; paradigmes de l'afirmació i defensa de la identitat masculina i nacional. Alguns estadis britànics s'han caracteritzat també per ser llocs poc hospitalaris amb espectadors de raça negra i asiàtica.

### Cap on van els estadis esportius en el període postmodern?

Gran part del simbolisme associat als estadis moderns encara perviu i és perceptible en molts estadis contemporanis. Tanmateix, la influència i la rapidesa de fets rellevants, que s'han anat esdevenint en l'àmbit urbà i global en les últimes dècades, han contribuït a l'aparició d'una 'nova (quarta) generació d'estadis (i pavellons) postmoderns' que tendeix a donar resposta a les amenaces i també a les oportunitats de l'actual període històric. A l'hora de caracteritzar els estadis postmoderns, i basant-me en les reflexions d'autors com Amendola (2001) i Harvey (1990) sobre els elements que defineixen les ciutats postmodernes, podem assenyalar que els estadis contemporanis s'han transformat en un dels nous espais de *glamour* de l'oferta de serveis de moltes ciutats occidentals, dins la seva configuració actual com a 'centres de consum i esbarjo'. En aquest procés, els estadis esportius s'equiparen amb altres edificis,

com ara aeroports, teatres, hotels, centres de convencions, centres comercials o parcs temàtics. En aquest paper i amb l'actual homogeneïtzació de projectes que les ciutats ofereixen, els promotors i gestors esportius busquen la 'arquitectura de firma' com un valor afegit i diferenciador dels seus estadis. És per això que s'ha produït una important atracció des dels responsables polítics i esportius cap a grans figures de l'arquitectura, fins ara no interessades en el món de l'esport. Actualment, molts dels grans estadis i pavellons que es construeixen porten la signatura d'arquitectes i enginyers tan rellevants com, per exemple, Santiago Calatrava (figura crucial en el disseny i realització de la coberta de l'Estadi Olímpic d'Atenes 2004 i d'altres peces arquitectòniques d'aquest esdeveniment), Ricard Bofill (encarregat de la construcció del nou estadi del Reial Saragossa), Norman Foster (responsable del disseny i edificació del nou estadi de Wembley), Dominique Perrault (actualment redacta el projecte arquitectònic del Centre de Tennis que forma part de la candidatura de Madrid als Jocs del 2012), Arata Isozaki (autor del Palau Sant Jordi de Barcelona) o Jacques Herzog (estadi Olímpic de Pequín 2008).

Però no és únicament el disseny la cosa important en el període actual, els gestors esportius demanen als arquitectes d'altres aspectes, com ara garantir la seguretat i el confort,<sup>9</sup> l'adaptabilitat a tota mena d'espectacles de lleure i esbarjo, i també augmentar la rendibilitat de tots els espais que es troben als estadis (Beotas, 2004; Doña, 2003; González Tojo, 2004; Vallverdú, 2004). Com a exemple d'aquesta nova generació d'estadis, vegem la frase següent del director d'Infraestructures del Reial Madrid, referint-se a la recent remodelació de l'estadi Santiago Bernabéu: "El



Estadi Olímpic d'Atenes (Agost 2004).  
(Font: Foto de l'autor).



Estadi Olímpic d'Atenes (Agost 2004).  
(Font: Foto de l'autor).



Vista Aèria de l'Anella Olímpica de Barcelona.  
(Font: Foto de l'autor).

<sup>8</sup> A l'estadi del Celtic (Ibrox Park), els seus seguidors, en la seva majoria catòlics, amb ascendència irlandesa i per extensió, defensors de l'autonomia d'Irlanda respecte de Gran Bretanya, s'enarborava la bandera irlandesa o proliferen missatges a favor del grup terrorista IRA. D'altra banda, a l'estadi del Rangers els seus seguidors exhibeixen tota mena de pancartes remarcant la seva defensa de la Unitat britànica i de la religió protestant.

<sup>9</sup> Dins l'actual commoció per la seguretat dintre dels espais públics, després dels esdeveniments ocorreguts a ciutats com Nova York i Madrid, els estadis esportius són un dels escenaris escollits per realitzar actes terroristes. Una prova d'això és el que va passar l'abril del 2004 en ocasió del derbi entre el Manchester United i el Liverpool, quan ciutadans d'origen nord-africà i iraquí planejaven volar l'estadi d'Old Trafford durant el derbi esmentat (*El Mundo*, 8 de maig de 2004). Aquesta preocupació ha conduït a una major racionalització dels espais esportius. Entre d'altres consideracions, diferents legislacions esportives internacionals assenyalen l'obligatorietat de dotar els estadis de seients per a tots els espectadors. Aquesta mesura ha conduït a la reducció de la capacitat tradicional (l'estadi Bernabéu ha passat de 112.000 espectadors en 1996 a 77.500 espectadors asseguts amb localitats numerades el 1998) i com a conseqüència, els gestors es veuen obligats a adoptar mesures per augmentar els ingressos.



Estadi Ericsson, Charlotte, Carolina del Nord, Estats Units (Font: Fotografia escanejada del llibre *Espacios Deportivos*, VV.AA., 1999 [versió original *Sporting Spaces*]. Madrid: Editorial Paraninfo, pàgs. 10-11.)

Reial Madrid va afrontar el repte de convertir el seu estadi en una unitat de negoci multidisciplinari" (González Tojo, 2004, p. 91). A nivell general, el Reial Madrid es defineix com una 'entitat dedicada a l'organització i gestió d'activitats esportives i espectacles' (Uriel, 2003). Aquesta filosofia s'acosta més al model arquitectònic i de gestió nord-americà, i s'allunya d'alguns dels principis arquitectònics i funcionals que havien prevalgut als estadis moderns.

La importància de l'estadi esportiu en el període actual s'observa quantitativament després de l'augment en la construcció i modernització de nombrosos estadis a ciutats occidentals, des de la dècada dels noranta del segle XX (Noll i Zimbalist, 1997, 2000; Paramio, 2001). En aquella dècada, es van construir més de vint-i-sis nous estadis a ciutats com Chicago, San Francisco o Washington.

Xifra que s'ha disparat en l'última dècada amb l'acabament de trenta-tres nous pavellons i estadis, com assenyala Shank (2002).<sup>10</sup> Sense sortir del país esmentat, i malgrat els importants retalls pressupostaris de les aportacions dineràries per part del govern federal als ajuntaments, durant els mandats de Reagan i Bush, Noll i Zimbalist assenyalen que, entre l'any 1997 i el 2006, d'altres ciutats destinaran més de set bilions de dòlars a l'edificació de nous estadis i *arenas* capaces d'acollir equips professionals. Als Estats Units, un estadi comença a considerar-se desfasat passats deu anys d'ús i explotació i és a partir d'aquest moment quan els propietaris de les franquícies exigeixen als líders locals la modernització de l'estadi o la construcció d'un de nou, per tal de generar més recursos econòmics. Si no es compleixen aquestes exigències, els propietaris amenacen de traslladar-se a altres ciutats que sí que estan disposades a satisfer els seus desigs. Davant d'aquesta alternativa i per tal d'evitar la pèrdua de la franquícia, els propietaris dels clubs, juntament amb els polítics de les ciutats on se situen, estan buscant contínuament noves vies de finançament i explotació comercial dels estadis, que abasten des del patrocini d'estadis per part de multinacionals, passant per la construcció i posterior venda d'un major nombre de seients i de llotges de luxe (Wilcox i Andrews, 2003).<sup>11</sup> En aquest procés, l'estadi adquireix una gran importància com a moneda de canvi entre els polítics i els propietaris de les franquícies.

Al continent europeu, destacaria els casos de Gran Bretanya, d'Espanya i de Portugal, pel que fa a l'edificació d'estadis de nova planta i a la modernització d'altres de més antics. Estadis que busquen d'homologar-se amb alguns dels trets tradicionalment associats als esta-

dis i *arenas* nord-americans. Després de les recomanacions sorgides de l'informe Taylor el 1990, rere la tragèdia de l'estadi d'Hillsborough, les autoritats britàniques van començar a pressionar els clubs professionals de futbol anglesos i escocesos perquè milloressin les condicions de seguretat i també perquè transformessin totes les graderies en seients dels seus caducs estadis, provinents molts d'ells de principis del segle XX (Duke, 1994; Churman, 1995). L'obligació de disposar de seients a tots els estadis es considerava com a factor clau per incrementar la seguretat i el control del públic. Dels 92 clubs de futbol existents, quaranta-cinc han millorat les condicions dels seus estadis, mentre la resta han optat per traslladar-se a nous estadis per satisfer les exigències legislatives. Aquest procés de modernització i d'adaptació a les exigències actuals dels estadis britànics –no exempt de grans resistències per part dels clubs i dels aficionats tradicionals– s'ha vist accelerat per la presentació, frustrada, després de ser-li atorgada a Alemanya, de la candidatura d'Anglaterra a acollir el Campionat del Món de Futbol del 2006 (World Cup 2006 Campaign, 1997).

En el context espanyol, la primera gran modernització dels principals estadis de futbol va tenir lloc amb motiu del Mundial de Futbol de 1982. Posteriorment, amb la transformació de molts clubs professionals en Societats Anònimes Esportives, s'han anat construint nous estadis, com ara Anoeta a San Sebastià (1993), Los Pajaritos a Sòria (1994) o el nou Carlos Tartiere, a Oviedo (1999-2000). Esdeveniments esportius com la presentació de la candidatura olímpica de Sevilla als Jocs Olímpics del 2004 (amb l'anomenat 'Olímpic' el 1999), la Universiada de Palma de Mallorca de 1999 (estadi de Son Moix) o recentment els Jocs del Mediter-

<sup>10</sup> Aquest 'boom constructiu' en el context americà es pot entendre en relació amb el paper central que juguen els propietaris de les franquícies d'equips de les quatre lligues professionals, a l'hora de pressionar els líders polítics de les ciutats on se situen, per tal d'aconseguir millors condicions econòmiques (Ammon i Stotlar, 2003; Baade i Dye, 1988; Baade, 1996; Baim, 1992; Noll i Zimbalist, 1997, 2000; Shank, 2002; Wilcox i Andrews, 2003).

<sup>11</sup> Wilcox i Andrews (2003, p. 9) es refereixen als grans desemborsaments que ha hagut de realitzar la ciutat de Washington per mantenir les franquícies dels seus tres equips professionals. En el cas de l'estadi cobert Kent Cooke (anomenat posteriorment Estadi Fed Ex) i que acull els Washington Redskins, va ser construït en 1997 amb un aforament de més de 80.000 espectadors, i inclou 208 llotges de luxe i 15.000 seients personalitzats (*club seats*). Això és només un petit exemple de la capacitat d'explotació comercial dels estadis nord-americans.



rani 2005 a Almeria, han contribuït a la construcció de nous estadis (Paramio i Rodríguez Díaz, 2003). A això cal afegir-hi les recents transformacions empreses al Camp Nou (Barcelona), Bernabéu (Madrid) o el Ruiz de Lopera (Sevilla), per adaptar-los a les exigències actuals (LNFP, 2000). En el cas portuguès, la celebració de l'Eurocopa (2004) ha accelerat la construcció de set estadis i la modernització d'uns altres tres.

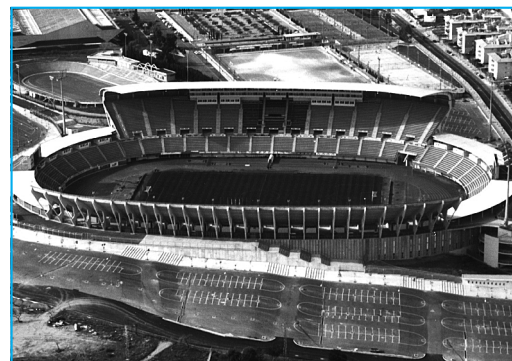
Des del punt de vista arquitectònic i de gestió, la tendència actual passa per construir els nous estadis no solament per a un ús esportiu monotemàtic, sinó que es conceben per acollir tota mena d'usos i serveis de lleure i esbarjo, seguint el model nord-americà (Ammon i Stotlar, 2003; John i Sheard, 2001; González Tojo, 2004; Vallverdú, 2004). Tanmateix, encara que els estadis europeus han millorat de manera substancial en aspectes com ara la seguretat, el confort o la funcionalitat, encara una part important està lluny dels serveis i productes que s'ofereixen als nord-americans. Aquest aspecte ens permet d'introduir l'epígraf següent.

### **Són els estadis esportius postmoderns les noves catedrals 'laiques' de consum?**

Per respondre aquesta pregunta, és interessant revisar les aportacions d'autors com Ritzer, Amendola, Bryman, Harvey o Doña. Tots ells coincideixen, d'alguna manera, a l'hora d'assenyalar que les transformacions que han experimentat els estadis moderns responen a la necessitat de donar resposta als principis de l'actual model politicoeconòmic neoliberal que impera en l'economia global i per extensió, en el món de l'esport. Aquestes transformacions del model politicoeconòmic actual incideixen també en la identitat tradicional de moltes ciutats occidentals (Gibson, 2003; Paramio, 2001).

En aquesta anàlisi, són interessants les aportacions d'autors d'àrees diverses. Sociòlegs com Ritzer (2002) i Bryman (2002) han analitzat les característiques de llocs com ara parcs temàtics o cadenes de restaurants de menjar ràpid per comprovar si realment la gestió d'aquests i d'altres edificis, com ara els estadis postmoderns, segueixen molts dels principis racionalistes que han impregnat l'èxit empresarial de cadenes com MacDonaldis o Disney. Salvant algunes diferències, s'aprecia que molts dels estadis contemporanis, principalment en el context nord-americà i gradualment en el context europeu, han anat incorporant elements i principis racionalistes descrits per tots dos autors. En concret, principis racionalistes pels quals es regeix la gestió dels parcs temàtics i les cadenes de restaurants de menjar ràpid (per exemple, la recerca d'una major eficàcia, la tematització dels serveis i productes de tot tipus i, sobretot, l'augment de l'explotació comercial de tots els espais) són cada vegada més evidents als estadis postmoderns.<sup>12</sup>

Seguint amb l'anàlisi, Doña ressalta que els estadis actuals comparteixen amb els centres de lleure i comercials la forma de consumir i d'emprar el (escàs) temps lliure; ahora que són llocs que, malgrat el creixent individualisme que caracteritza els centres urbans contemporanis, reuneixen un nombre més gran de persones. Estadis, sobretot aquells de gran capacitat com Wembley, Bernabéu o Camp Nou, s'han convertit en espais públics 'protegits', indispensables per crear una sensació de comunitat, pertinença i d'interacció social. Mentre això passa, els estadis actuals ofereixen serveis i productes semblants als dels centres de lleure, atès que concentren en els seus límits moltes de les activitats de lleure de masses d'avui dia (gimnasos, cinemes, supermercat, botigues de productes esportius i de tot tipus, museus de futbol...), serveis de restauració (restaurants temàtics, ca-



Vista Aèria de l'estadi mallorquí de Son Moix (Font: Foto de l'autor).



Estadi Coors Field, Colorado, Estats Units. (Font: Fotografia escanejada del llibre *Espacios Deportivos*, VV.AA., 1999 [versió original *Sporting Spaces*]. Madrid: Editorial Paraninfo, pàg. 175.)

denes de menjar ràpid...), zones de negoci (zones de reunió, llotges per a empreses i particulars) i fins i tot serveis d'allotjament (hotels, apartaments...). Doña (2003, p. 76) comenta que una millor explotació comercial dels espais d'un estadi podria representar, en ingressos, al voltant del 10 % del pressupost mitjà d'un club de futbol de primera divisió. Serveis i productes que es ressalten en campanyes de màrqueting d'estadis i pavellons, com el Globe Arena d'Estocolm (vegeu [www.globearenas.se](http://www.globearenas.se)) on s'ofereixen tota mena d'opcions per menjar, beure, dormir i estar

<sup>12</sup> Ritzer identifica les 'catedrals del consum' com uns espais on no solament es poden consumir coses, sinó que són llocs que estan dissenyats i estructurats per dirigir el consum i fins i tot, a vegades, per coaccionar-te a augmentar-lo.





Publicitat de l'Estadi Don Valley Stadium de Sheffield. (Font: Fullet Publicitari del mateix Estadi).

entretintut o el Palau Sant Jordi de Barcelona, on el missatge incideix en la flexibilitat del recinte 'on tot és possible' (Vallverdú, 2004). Al mateix temps, l'accent en la flexibilitat d'ús s'accentua amb la incorporació d'avenços tecnològics com ara cobertes i seients retràctils, terrenys de joc mòbils i desmuntables, pantalles gegants de vídeo, etc. (Un exemple d'aquests avenços és el recentment construït Arena aufSchalke). (Vegeu <http://www.arena-aufschalke.de/>)

En augmentar la flexibilitat d'ús dels estadis postmoderns, aquests esdevenen centres de negoci multidisciplinari, però sense perdre de vista el producte esportiu. Vegem com a mostra, el cas del Palau Sant Jordi, de Barcelona; en el seu informe de gestió sobre els catorze anys d'exploració del pavelló es ressalta que s'hi han celebrat 4.104 activitats en el període esmentat. Allò que és sorprenent és que solament el 28 % dels actes van tenir un sentit esportiu; la resta es completava amb actes diversos (39,7 %), musicals (26,8 %) i familiars (5,6 %) (Vallverdú, 2004). Aquestes dades ens serveixen per

qüestionar la 'monotematització' dels estadis moderns, principalment concebuts per al futbol.

En aquesta gradual i no sempre fàcil transició funcional dels estadis, els estadis de futbol –sobretot els que pertanyen als principals clubs professionals– s'hi han incorporat de fa poc. En explicar la recent remodelació de l'Estadi Bernabéu, el responsable d'infraestructures del club, Julio González Tojo deia que el Reial Madrid va afrontar el repte de convertir el seu estadi "d'un estadi de diumenges" a "un centre d'utilitat contínua" (González Tojo, 2004, p. 91). Igual que en els centres esmentats anteriorment, els seus gestors han incorporat molts dels serveis de què hem parlat. Amb aquesta transformació, els tradicionals 'socis' i aficionats, propis dels estadis moderns, passen a ser substituïts en la seva valoració, en els estadis postmoderns, com a 'accionistes' i clients. Un aspecte que genera tensions entre els aficionats tradicionals, perquè consideren que desvia la seva afiliació i identificació amb els clubs.

Encara que durant bona part del període modern, les campanyes de màrqueting s'adreçaven a tenir cura de les necessitats dels espectadors que anaven a l'estadi, però sense considerar els espectadors virtuals, en una economia cada vegada més globalitzada, els clubs professionals consideren essencial establir aliances estratègiques amb importants grups multimèdia (per exemple, BSkyB, Canal Plus, ESPN...) o de telecomunicacions (Siemens) per augmentar la seva quota de mercat i, per extensió, el seu compte de resultats. Aquests acords estan tenint importants repercussions sobre la pròpia essència del joc (per exemple, a Anglaterra, BSky B imposa els dies i les hores dels partits segons el seu interès comercial), l'assistència dels espectadors als estadis, permeten de captar nous clients 'virtuals' en un àmbit

d'influència global i alhora generar més ingressos per als gestors. En aquest sentit, el desenvolupament de les telecomunicacions (televisió per satèl·lit amb canals temàtics d'esport, de sistemes de televisió de pagament –per satèl·lit i cable–) obre noves línies de negoci.<sup>13</sup> Això té repercussió en els estadis on s'incorporen un nombre més gran d'aficionats 'virtuals', però amb un baix nivell d'atracció topofílica cap a aquestes instal·lacions, si els comparem amb els aficionats tradicionals. Després de l'acord del Manchester United amb Vodafone i la cadena BSky, nombrosos aficionats virtuals (principalment del continent asiàtic) poden seguir els partits i els seus jugadors mediàtics, sense que físicament assisteixin a l'estadi d'Old Trafford (xifra que se situa en el 98 % de la seva massa actual d'aficionats). Aquest mateix fenomen és extensible a altres equips professionals europeus, com el Reial Madrid o el Barcelona.

Si amb la globalització, l'assistència 'virtual' d'espectadors creix, es produeix un estancament i en alguns casos, una davallada, de l'assistència 'física' dels espectadors tradicionals. Com a exemple d'aquesta tendència, és interessant l'estudi longitudinal realitzat per Rollin i Rollin (2000) sobre l'assistència d'espectadors als estadis anglesos des del període de postguerra fins a l'actualitat, amb el desenvolupament de l'espectacular Premier League anglesa el 1992 (vegeu Taula 1). Malgrat l'espectacularitat del joc, la qualitat dels jugadors i de la imatge de la competició, l'assistència als estadis britànics no augmenta en concordança amb les expectatives generades. Aquest fet, extensible a altres països europeus<sup>14</sup> es justifica per l'existència de més opcions de lleure, pels fenòmens de violència associats a esports com el futbol, que dissuadeixen col·lectius com famílies o d'altres grups, l'increment del preu de les entrades, etc.

<sup>13</sup> D'altra banda, cadenes com ISL, Kirch o ITV digital s'han vist influïdes negativament per l'augment del pagament dels drets televisius.

<sup>14</sup> Segons dades d'opinió sobre els clubs de futbol, elaborades per la Fundació d'Estudis Sociològics (2004), un 87 % dels aficionats veuen partits de futbol diverses vegades al mes, mentre que solament un 21 % acostuma a anar diverses vegades a l'estadi i gairebé la meitat de la població (41 %) reconeix que no hi va mai. Al mateix temps, es constata un canvi de tendència en la mena d'espectadors; ara hi van més dones, a través de penyes exclusivament femenines. Aquesta dada és similar en el context anglès, on el 12 % dels espectadors actuals són dones.





### ■ TAULA I.

*Dades de l'Assistència d'Espectadors als Estadis Anglesos de les quatre categories tot al llarg del període modern (seleccionant alguns anys rellevants) i des de la constitució de la Premier League el 1992 (en milions d'espectadors) (Font: Rollin i Rollin, 2000).*

ANY	PRIMERA DIVISIÓ	SEGONA DIVISIÓ	TERCERA DIVISIÓ	QUARTA DIVISIÓ	ASSISTÈNCIA TOTAL
1946	15	11	5,6	3,8	35,6
1948	17,9	11,3	6,9	5	41,2
1955	14,1	9	5,6	4,2	33,1
1965	12,4	6,9	4,7	3	27,2
1967	15,2	7,4	4	3,3	30,1
1970	13,9	7	4,3	2,7	28,1
1974	12,6	6,9	4	1,9	25,6
1981	10,4	4,7	2,8	1,9	20
1982	9,2	4,9	2,9	1,5	18,7
1985	9	3,5	2,4	1,4	16,5
1987	8	5,3	2,7	1,7	17,9
1988	7,8	5,8	3	1,7	18,5
1990	8,6	6,2	2,8	1,7	19,5
1991	9,9	5,8	2,9	1,6	20,4
Creació de la Premier League Anglesa en 1992					
1992	9,7	5,8	3,4	1,5	20,6
1994	11,2	6	3	1,5	21,8
1996	10,8	6,9	3,1	1,8	22,7
1998	11,6	7,5	4,1	2,1	25,4
2000	12,4	7,9	3,4	2,1	26

## Conclusions

Cada societat produeix un espai (estadi esportiu) que respon a les característiques pròpies del període històric. Amb la transició cap a un model politicoeconòmic neoliberal, l'estadi postmodern reflecteix moltes de les possibilitats i límits que ens ofereix la globalització. A aquest procés no hi són alienes les ciutats occidentals –on se situen els estadis– i l'esport. Davant d'aquesta interrelació entre factors

globals i locals, la nova generació d'estadis ha adquirit noves identitats que transcedeixen l'àmbit esportiu com a centres de lleure i esbarjo, catedrals del consum, elements d'atracció turística o noves icones de les estratègies de màrqueting de les ciutats.

Encara que els estadis moderns ja incorporaven una progressiva regulació i racionalització, alguns dels principis racionalistes que Bryman i Ritzer remarquen com

a elements claus de l'èxit de gestió de cadenes com Disney o MacDonalds són cada vegada més evidents en el disseny i gestió dels estadis postmoderns. En aquest sentit, i amb la comercialització de l'esport contemporani, l'estadi postmodern passa a ser un 'nou producte' d'exploració comercial. Els propietaris dels estadis saben que els ingressos no provenen exclusivament de la venda d'entrades o dels drets televisius, com passava fins a la dècada dels vuitanta i noranta, sinó que una part cada vegada més important prové de la comercialització dels espais dedicats a la restauració, la venda de productes i símbols propis dels clubs professionals; unes àrees que fins ara han estat, ben cert, poc comercialitzades. Això ha anat canviant ràpidament i a hores d'ara l'estadi ha adquirit un nou valor comercial, a vegades associat al valor de marca d'un club esportiu. Malgrat tot, solament un nombre limitat de clubs professionals, com el Reial Madrid o el Manchester United,<sup>15</sup> aconsegueix més beneficis per l'exploració de tots els elements associats a les seves marques que no pas per l'assistència dels aficionats als estadis. La complexitat de la seva gestió comporta, d'altra banda, que pocs estadis siguin realment rendibles. Sota aquesta prerrogativa, la viabilitat de qualsevol estadi dependrà de la qualitat dels esdeveniments de tot tipus que s'hi ofereixin així com de la qualitat de l'experiència que percebi l'espectador.

Com a epíleg, moltes de les transformacions que s'han anat produint al voltant dels estadis postmoderns no són ben valorades per tots els col·lectius. Entre els que més resistències ofereixen destaquen els fans tradicionals, que qüestionen la pèrdua de molts dels valors tradicionals associats als estadis moderns. Crítiques que són extensibles al món acadèmic que ressalten el caràcter mercantilista dels estadis després de la seva transformació en un nou producte comercial i d'esbarjo (Coakley, 2001; Bale, 1993). Aspectes, tots ells, que necessiten ser investigats amb més profunditat en el futur.

<sup>15</sup> El Manchester United ha estat pioner en la utilització d'estratègies de màrqueting agressives, que abasten des de la comercialització dels seus productes a través de botigues franquícies, el llançament de llotges VIP en 1968 o l'aprofitament de les noves tecnologies per aconseguir nous ingressos atípics.

## Bibliografia

- Amendola, G. (2000). *La Ciudad Postmoderna*. Madrid: Celeste Ediciones.
- Ammon, R. i D. K. Stotlar (2003). Sport Facility and Event Management. A J. Parks i J. Quarterman (eds.), *Contemporary Sport Management* (pàgs. 255-270). Londres: Human Kinetics.
- Annett, J., Coxon, S.; Crilly, N.; Reid, S. i Stead, A. (2000). El desenvolupament espacial de l'estadi modern de futbol: l'exemple anglès. *Apunts. Educació Física i Esports* (59), 62-66.
- Baade, R. i R. Dye (1988). Sports Stadiums and Area Development: a critical review. *Economic Development Quarterly*, 2(3), 265-75.
- Baade, R. (1996). Professional Sports as Catalysts for Metropolitan Economic Development. *Journal of Urban Affairs*. 18(1), 1-18.
- Baim, D. (1992). *The Sports Stadiums and a Municipal Investment*. Westport: Greenwood Press.
- Bale, J. (1989). *Sports Geography*. London: E. & F. N. Spon.
- Bale (1993). The Spatial Development of the Modern Stadium. *International Review of Sociology of Sport*, (28), 121-133.
- Beotas, E. (2004). Síntesis de la Historia de la Arquitectura para el deporte en España. *Ingeniería y Territorio. Instalaciones Deportivas*. (66), 12-19.
- Boyle, R. (1994). We are Celtic supporters...": Questions of Football and Identity in Modern Scotland. A J. Williams i R. Giulianotti (eds.), *Game Without Frontiers: Football, Identity and Modernity* (pàgs. 73-102). Aldershot: Arena.
- Bryman, A. (2002). Theme Parks and McDonaldization. A G. Ritzer, *McDonaldization. The Reader* (pàgs. 45-51). Thousand Oaks, California: Pine Forge Press.
- Churman, C. (1995). Sports Stadium and the Landscape: A Review of the Impacts and Opportunities Arising as a Result of the Current Development of Football Grounds. *Built Environment*. (21), 6-24.
- Coakley, J. (2001). *Sport in Society. Issues and Controversies*. Nueva York: McGraw Hill.
- Doña, J. (2003). Rentabilización de Instalaciones Deportivas (Estadios y Pabellones). *Instalaciones Deportivas XXI* (123), 74-86.
- Duke, V. (1994). The Drive to Modernization and the Supermarket Imperative: Who needs a new Football Stadium? A J. Williams i R. Giulianotti (eds.), *Game Without Frontiers: Football, Identity and Modernity* (pàgs. 129-152). Aldershot: Arena.
- Feixa, C. (2003). Un antropòlego en el fútbol. A F. X. Medina i R. Sánchez, *Culturas en Juego. Ensayos de Antropología del Deporte en España* (pàgs. 73-102). Barcelona: Icaria.
- Fundación de Estudios Sociológicos (2004). *Estudio de Opinión sobre los Clubes de Fútbol*. Madrid: FUNDES.
- Gibson, H. (2003). Sport Tourism. A J. Parks i J. Quarterman, *Contemporary Sport Management* (pàgs. 337-360). London: Human Kinetics.
- González Aja, T. (ed.) (2002). *Sport y Autoritarismos. La Utilización del Deporte por el Comunismo y el Fascismo*. Madrid: Alianza Editorial.
- González Tojo, J. (2004). Nuevas Instalaciones del Real Madrid C.F. *Ingeniería y Territorio. Instalaciones Deportivas*, (66), pàgs. 90-97.
- Guttman, A. (2002). Los Juegos Olímpicos Nazis y el Boicot Americano. Controversia. A T. González Aja, *Sport y Autoritarismos. La Utilización del Deporte por el Comunismo y el Fascismo* (pàgs. 49-78). Madrid: Alianza Editorial.
- Harvey, D. (1990). *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell.
- Holt, R. (2002). El Deporte durante el Período de Entreguerras y las Relaciones Internacionales: Algunas Conclusiones. A T. González Aja, *Sport y Autoritarismos. La Utilización del Deporte por el Comunismo y el Fascismo* (pàgs. 311-324). Madrid: Alianza Editorial.
- Inglis, S. (1989). *The Football Grounds of England and Wales*. London: Willow Press.
- Inglis, S. (1990). *The Football Grounds of Europe*. London: Willow Books.
- Liga Nacional de Fútbol Profesional (2002). *Los Estadios del Fútbol Profesional Español*. Madrid, Liga de Fútbol Profesional.
- MacClancy, J. (2003). Nacionalismo en Juego: Los Vascos de Vizcaya y el Athletic Club de Bilbao. A F. X. Medina i R. Sánchez, *Culturas en Juego. Ensayos de Antropología del Deporte en España* (pàgs. 137-158). Barcelona: Icaria.
- Martínez del Castillo, J. i Puig, N. (1998). Espacio y Tiempo en el Deporte. A M. García Ferrando, N. Puig i F. Lagardera (eds.), *Sociología del Deporte* (pàgs. 151-174). Madrid: Alianza Editorial.
- Noll, R. i A. Zimbalist (eds.) (1997). *Sports, Jobs, and Taxes: The Economic Impact of Sports Teams and Stadiums*. Washington, DC: Brookings Institution Press.
- Noll, R. i Zimbalist, A. (2000). Sports, Jobs, and Taxes: Are New Stadiums Worth the Cost? A R. Wassmer, *Readings in Urban Economics* (pàgs. 169-175). London: Blackwell.
- Paramio, J. L. (2001). Deporte y Regeneración en las Ciudades de la Alta Modernidad. A J. Devis (ed.), *La Educación Física, el Deporte y la Salud en el Siglo XXI* (pàgs. 229-242). Alcoy: Marfil.
- Paramio, J. L. i A. Rodríguez Díaz (2003). El Camino hacia los Juegos Olímpicos de 2012. Dos Ciudades Españolas en competición. A X. Pujadas, V. Gamba, i M. Mosquera (comps.), *Deporte y Postmodernidad*, Madrid: Esteban Sanz, pàgs. 331-342.
- Ritzer, G. (2002). *McDonaldization. The Reader*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Rollin, G. i Rollin, J. (2000). *Rothmans Football Yearbook 2000-2001*. Headline: Londres.
- Spampinato, A. (2004). *Estadios del Mundo. Deporte y Arquitectura*. Hclizosky: Onlybooks.
- Shank, M. (2002). *Sports Marketing. A Strategic Perspective*. Nueva York: Prentice Hall.
- Uriel, E. (2003). La Tecnología aplicada a la Gestión de Entidades Deportivas, Curs 'La Gestión de entidades Deportivas en la Práctica: La Experiencia de los Profesionales'. Instituto de Empresa de Madrid, Octubre.
- Vallverdú, J. (2004). Las Instalaciones Olímpicas de Barcelona. Donde todo es Posible. *Ingeniería y Territorio. Instalaciones Deportivas*. (66), 98-103.
- VV.AA. (1999.) *Espacios Deportivos* (versión original: *Sporting Spaces*). Madrid: Paraninfo.
- Villalaín, P. (1995). Deporte, Televisión y Franquismo. *Historia 16*, (229), pàgs. 35-42.
- Wilcox, R. i D. Andrews (2003). Sport in the City. Cultural, Economic and Political Portraits. A R. Wilcox, D. Andrews, R. Pitter i R. Irwin (eds.) *Sporting Dystopias. The Making and Meanings of Urban Sport Cultures* (pàgs. 1-16). New York: State University of New York Press.
- Williams, J. i Giulianotti, R. (1994). *Game Without Frontiers: Football, Identity and Modernity*. Aldershot: Arena.
- World Cup 2006 Campaign (1997). *England 2006*. London: The Football Association.